

Вадим Яцуник
(Одеса)

МОТИВИ ПАСТУХІВНИЦТВА В ДИТЯЧІЙ ІГРОВІЙ КУЛЬТУРІ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (за матеріалами села Сербинів на Хмельниччині)

Стаття присвячена регіональним особливостям пастуших ігор українців с. Сербинів Волочиського району Хмельницької області. Визначена цінність народної гри як педагогічного явища; спрямованість пастуших розваг на рекреаційну забавну діяльність і виховання моральних і вдосконалення фізичних особливостей людини.

Ключові слова: пастуші ігри, українці, с. Сербинів, пасовище, поле, етнопедагогіка, м'яч, палка, камінці, ніжик.

The article is dedicated to the regional features of Ukrainian's shepherds games in the village of Serbynov, Volochysk district, Khmelnyts'ka region. A value of folk game is determined as pedagogical phenomena. The orientation of shepherds entertainments on recreation amusing activity and education of moral and improvement of physical human qualities.

Keywords: shepherds games, Ukrainians, the village of Serbynov, pasture, field, ethnopedagogics, ball, stick, stones, small knife.

Статья посвящена региональным особенностям пастушьих игр украинцев в с. Сербинов Волочискского района Хмельницкой области. Определена ценность народной игры как педагогического явления; направленность пастушьих развлечений на рекреационную забавную деятельность и воспитание моральных и усовершенствование физических качеств человека.

Ключевые слова: пастушьи игры, украинцы, с. Сербинов, пастбище, поле, этнопедагогика, мяч, палка, камни, ножик.

Пастуша культура є ключовим елементом традиційного скотарства українського населення для всіх етнографічних регіонів України. Саме під час випасання худоби відбувається формування культури. Важливу роль в її оформленні та традиціях пастухів відіграють діти, бо вони допомагають батькам уже змалечку. Дитяча ігрова культура, а також окремі аспекти її дослідження, зокрема мотиви пастухівництва, привертала увагу українських учених. Ще М. Грушевський намагався простежити українську традицію виховання дитини від народження до п'яти років, а також інші складові традиційної культури [1]. Серед сучасних дослідників тема традиційної ігрової культури, а саме: дитяча, розглянута в працях В. Старкова. У його збірці знаходимо приклади традиційних пастуших ігор, де відображено регіональний аспект ігрової культури українців і подано декілька варіантів як назв дітей у пастушому віці, так і види деяких ігор, зокрема гри «в ніжик» [3]. Ритуально-міфологічну семантику ігор, пов'язаних

з пастухівництвом, на регіональному рівні досліджувала Н. Аксьонова, узявши для прикладу Слобожанщину. На жаль, сьогодні немає повного опису і характеристики як мотивів, так і традиційних пастуших ігор у повному обсязі, особливо для нашого регіону дослідження. Це актуалізувало проблему формування джерельної бази для даної розвідки. Нами були опитані респонденти с. Сербинів: українці з походження, які постійно проживають у селі. Роки народження – від 1937 до 1950: Ганна Казимирівна Криштофорова (Коза), 1937 р. н.; Марія Яківна Ніколаєва, 1938 р. н.; Кароліна Йосипівна Залєвська, 1938 р. н.; Микола Лук'янович Клак, 1946 р. н.; Анатолій Антонович Голишев, 1947 р. н.; Анастасія Миколаївна Коваль (Голишева), 1950 р. н.

На основі опрацьованих польових досліджень розглянемо регіональну специфіку мотивів пастухівництва в дитячій ігровій культурі с. Сербинів Волочиського району Хмельницької області.

Зважаючи на те що пастушу культуру можна визначити як основний еле-

мент у традиційній скотарській культурі, з'ясуємо, хто її творив. Насамперед це були діти, які допомагали батькам у випасанні худоби. Як правило, хлопець підсобляв батькові, а дівчина – матері. У будь-якому разі ніхто не був без роботи, що підтвердила жителька с. Сербинів Г. Криштофорова (Коза): «Літом – ціле літо пасли як не гуси, то корову. Як свої корови не мали, то чиюсь пасли. Я пасла в своїх цьоток гуси. То я зганяла їх на оболоне і не було невіть коли сісти, бо вони не паслися: трави не було». «Оболоня» – територія, на якій випасають гуси і худобу; цю землю не обробляють, бо вона на березі річки. Респондентка говорить про те, що трави не було. Це пов'язано з післявоєнним часом, коли село майже знищили. Ганна Казимирівна пасла гуси в п'ятирічному віці. А в старшому віці вона займалася великою рогатою худобою або вівцями: «Кончила я сім класів (мама вже померла), то я пішла коло курей, вліті ходила снопи накидати, вівці пасла і на фермі підмінювала кого-небудь». Після смерті батьків діти дорослішають набагато швидше, і перехід в інший статус відповідно прискорюється. Бо саме від виду роботи залежав статус пастуха щодо своїх однолітків. Хлопці могли займатися роботою раніше. Спочатку це було лише веселе захоплення, яке могло перерости в серйозну і відповідальну трудову діяльність. Про це засвідчив А. Голишев: «В чотири роки патики рубав. Бачиш, як рубав? [показує шрам на руці. – В. Я.] Даліше – років шість мені було. Я пас в сусіда корову і яливку. В чотири роки пас гуси на мочарах з Тамілою (вона на два роки старша), то невіть не знав, який гусак, яка гуска. А в сім-вісім років я вже був на жатці – поганяв коні. Жатка косила жито, пшеницю. Було чотири коні. Двома правив той, що на жатці сидів, а двома – що впереді, то я правив тими кінсьми років шість. В жнива. Раніше жнива довго тягнулися: до вересня місяця». Тут чітко простежується віковий розподіл праці, спеціалізація в хлопців. Змалечку вони виконували здебільшого роботу по домашньому господарству. Дитина в чотири роки не могла самостійно випасати худобу. У такому разі її навчав старший за віком пастух, який уже мав певний досвід. У такий спосіб відбувалася передача навичок, досвіду, правил,

знань, умінь і власне культури. Хлопці молодшого шкільного віку вже могли працювати в колгоспі. Важливо те, що безробіття осуджували – усі мали працювати. Навіть якщо не було вдома товару, то, за твердженням селян, ішли в найми або в колгосп, незалежно від соціального статусу. За А. Голишевим, «ніхто не був без роботи – всі мали роботу. Хай-то дитина чи голови колгоспу. Як в голови колгоспу жінка не ходила на роботу, то показували пальцями – і всі, та як-то, прізєрнали». Удома, за традицією, могли сидіти ті, хто няньчив малих дітей, здебільшого няньками були дівчата. Та це тільки тоді, коли є кому пастухувати.

Отже, із чотирьох років пасли гуси, із шести – корову, із семи – працювали в колгоспі або пасли вівці, або йшли пасти в наймах. У с. Сербинів хлопців називали «пастушками», а дівчат – «пастешками». Коли діти ставали професіоналами, то використовували збірну назву «пастух» – як для хлопців, так і для дівчат, тобто на ставлення до дитини впливало те, працює вона чи ні. У сім'ї пастух також отримувал новий статус.

Назву дитини можна пов'язати з віком. На території країни відомі такі поняття: на дитину в п'ятім році кажуть «підпасич», «підпасочок» (на хлопця і дівчину), «п'ятиліток», «п'ятак». Дочки в цьому віці – це інколи пастухи, а звичайна їхня робота – няньчення, метення хати, миття ложок тощо. А як побільшають, то скотину пастимуть і куделю прьастимуть, і шитимуть уже до часу «дівчука» і «піддівки» [2, с. 148, 149]. З п'яти років дітей, водночас із означуванням конкретного віку – «п'ятиліток», «п'ятак», називали і сільськогосподарськими термінами, що відповідали особливостям їхньої участі в домашніх роботах. Найпоширенішою назвою був «підпасич», «пастух» (без різниці для хлопчика і дівчинки). У деяких місцевостях (Чигиринщина) «колись було в звичаю справляти бенкет на закінчення дитячого віку перед тим, як дитина йшла в пастухи» [2, с. 79].

Від початку «пастушого» віку до дітей застосовували збірну назву «виросток», «виросточок», «недоросток», їх «дїтьми» не називали. Загальними назвами за ознаками статі були терміни «хлопець», «хлопчище» (хлопець після 10 років) [5, с. 32], «дівчина», які конкретизувалися

у відповідних означеннях: «парубочок», «підпарубочок», «півпарубка»; «півдівка», «піддівка» [2, с. 143].

На Житомирському Поліссі дитину п'яти–шести років називали «гусячий (свинячий) пастух», шести–семи – «телячий», восьми–десяти – «овечий пастух» [4]. Дівчинку п'яти–семи років називали «нянька», «швачечка», «пряшечка». Збірною назвою для означення дітей семи–десяти років (Коростенщина) був термін «габелки» [5]. Слово «габелок» означало «вичилену шкуру молочного теляти» [4, с. 263]. Ця назва певною мірою підтверджує тезу про те, що в народних уявленнях дитина до певного віку не є цілком людиною, а є істотою, яка ще не віддалена від «чужого» (природного), тваринного світу.

Пастуші ігри входять до весняного, літнього й осіннього календарного циклу. Але домінуючою пастуша культура є, зрозуміло, улітку.

Поява пастуших розваг та ігор зумовлена самим процесом випасання, оскільки він не вимагає постійного контролю за худобою, бо, як правило, виганяють на велике пасовище, тому в дітей є багато часу, який можна провести весело, зрідка поглядаючи за худобою.

«В ножики». Було два різновиди гри. Перший – на землі малювали коло, яке від центра кола ділили на сектори за кількістю гравців. За лічилкою визначали того, хто починав гру, і черговість інших гравців. Він кидав ніж у сектор найближчого суперника. Ніж мав зробити один або кілька обертів і застрягнути в землі. У межах сектора за розміщенням леза проводили лінію, яка включала проекцію леза і поділяла сектор на дві частини. Одна з них, менша, відходила до гравця, який кидав ніж. Якщо гравець вдало кидав ніж і приєднував до себе нові ділянки сектора, то це продовжувалося доти, доки у «володаря» сектора залишався клаптик землі, на якому він міг стояти, навіть на одній нозі. Інакше сектор переходив у володіння того, хто починав гру. Якщо гравець схибив і ніж не застрягав у землі або застрягав за межами ігрового поля, то грати починав наступний за чергою. Гра продовжувалася доти, доки хтось один не «привласнював» усе коло.

Ця гра певною мірою ілюструє принципи поділу землі між молодими хазяями. Отже, у середині ХХ ст. землю діли-

ли випадково, якщо проводити аналогію з грою. У побуті зберігся метод «жереба», який був популярний у ХІХ ст. (ще за діда-прадіда). Гра «в ножики» може бути відображенням у дитячій свідомості політики щодо захоплення земельних ресурсів.

Інший різновид гри «в ножики» полягав у здійсненні певної низки фігур за допомогою ножа при киданні його в землю, враховуючи і його конфігурацію. Виграв той, хто найдовше не схибив, вибудовуючи заздалегідь зумовлену низку фігур [3, с. 343, 344].

В. Старков навів два види дитячих ігор у Києві в середині ХХ ст. У с. Сербинів, окрім двох, характерних для Києва видів гри «в ножики», зафіксований ще один – третій, він має назву **«Щи-[g]ель»**. Правила гри розповів респондент – М. Клака: «То була така гра, що треба кидати ніжик в землю. Потом з пальця, потом з коліна – і то ще, щоб застраг, бо дальше не граєш! Ножик ставиш остриєм на палець, і щоб він раз перекинувся і застраг. Но якщо він не застраг – я не маю права дальше грати. Потом з плеча, з зап'ястя, з бороди, з коліна, потом з голови, з чола. Потом ще з зубів. Брали в зуби і так кидали, щоб застрагло. Місце хароше треба було зробити, щоб встрагло в землю».

Гра не мала статево-вікового розподілу – як хлопці, так і дівчата брали в ній участь. Із цієї гри ми дізнаємося про ще один елемент спорядження пастуха – ніжик.

Про наступну гру розповіла А. Коваль (Голишева): «Гуси пасла, потом корову, а потом – вівці, бо в селі вівцеферма була велика. Ми не мали часу гратися, мама копали бараболі, а ми – збирали. Ше кукурузу сапали. Всьо пасли корову, гралі, тако шо патином б'єш, а там – ямка; хлопці робили рогатки».

Очевидно, мається на увазі гра **«Ц(Ч)урки»**, про правила дізнаємося в респондента М. Клака: «Цурка – то патичок, сантиметрів 25–30. Викопуєш ямку, щоб підковирнути патичок, той, шо бити. Так, щоб ти зміг підняти ту гілячку, шо в ямці, другим патином. Підкинути і вдарити. Гілячка та, шо на яму ложиться, – сантиметрів 30. Ямка для того, щоб ти міг підкинути ту гілячку і вдарити. Хто дальше вдарив – той виграв».

М. Николаєва розповіла таке: «В сім-вісім років я вже гуси пасла чийсь. Худобу пасли, на свинарнику були, на конях були, а після роботи – то що кусочок крейди і сонечка малюють або два патики і “Пекара” луплять. Які там ігри колись були...».

«Перше дуже всьо грали – і “Пекара”, і “Гьондзики”: брали камінчики круглі, ті, що куло поїзда, і так гралися», за свідченням К. Залевської.

Гра «**Пекар**» краще підходить до теплої пори року. В основному в неї гралися на відкритій території, отже, її також можна віднести до пастуших ігор. На це нашттовхує дві обставини: наявність у погонича палки і відкритої території. На відстані 40 см один від одного потрібно намалювати сім смуг. Кожну смугу позначають літерами: Пішак, Валет, Дама, Король, Туз. Приблизно на відстані 3 м від останньої смуги Туза посередині ігрового поля малюють коло діаметром 30 см, куди ставлять консервну банку, але більшого розміру, аніж від шпротів. У «Пекаря» гралися здебільшого хлопці.

Зафіксовано ще один різновид гри «Пекар», про який розповів М. Клак: «Ти ладиш йому місце. Квадрат ножиком робиш. І ставиш: є колодець, ще якісь фігури. Я відхожу на певну відстань і маю збити ту фігуру. Збив – дальше граю. Но якщо хоть одна цурка лишається, то вже другий бере патики, такий добрий». Гравця, котрий буде першим збивати фігури, обирали лічилкою: перехоплювали палицю руками знизу доверху, чия рука виявиться останньою.

Це дещо спрощений варіант гри, оскільки все-таки треба було слідкувати за худобою.

У полі діти могли гратися вітрячками, пістолетами-самопалами або луками, власноруч зробленими заздалегідь. Заготовкою для пістолета була мідна трубка, заклепана з одного боку, затрамбована сіркою, потім – папером. У трубці робили дірочку, «така, що голка впаде», і прикріплювали біля неї сірники, які запалювали пачкою з-під сірників. Сірка запалювалася, і в трубці створювався тиск, який виштовхував папір, і пістолет вистрілював. Луки ж робили з ліщини або верби, а стріли – з очерету. Наконечником стріли слугувала пластинка з консервної банки, загнута на цвяху, «бо як в воздух

стріляє, то так, а як в землю, то тре, щоб встрагло». Вітрячок – дерев'яна катушка ниток, нанизана на «цвяк “сотку” – то рукоятка». На катушці два маленьких цвяхи забивали майже до кінця (2 мм), на які насаджували вентилятор. На катушку намотували нитку, за неї треба було швидко смикнути, щоб вентилятор злетів із цвяшків.

«Ще брали ключ з диркою, такий, що в шкафах. Туда насипаєш сірки, зачіпаєш до одного кінця мотузочок, гвоздь тоже рубаєш, сірки накришив – закладаєш, а тоді одним кінцем (гвоздём) до дерева» (свідчення респондента М. Клака).

Гра «**Чикирда**» записана зі слів М. Клака: «Г полю грали: один на другого скакали. Хпереді стає той, що вибрали. На патики вибирали, тако, руками, на кому кінчиться. Потом найшли коров'яче, таке несвіже, а що засохло трохи. Стає той хлопець, трохи нахиляється і на нього пригата. Якщо не втримав – кажуть: “Раз, два, три, чотири, п'ять – чикирда [чивирда] стоїть оп'ять”. А він спеціально спочатку стоїть, а як вже пару вискочат, то він падає і в тоє коров'яче. Він тако стоїть, а йому всі на верх чіпляються. То він, якщо всіх втримає, то на нього більше не чіпляється».

Це ще один приклад гри за участю хлопців. Із цього доходимо висновку, що дівчата в с. Сербинів ставали пастухами рідше за хлопців. Загалом – це було хлоп'яче заняття. Недарма всі пастуші ігри вимагають від гравців застосування фізичної сили («Чикирда»), влучності («Пекар», «Ц(Ч)урки»), управності й обережності («Щи[г]ель»).

Вік гравців залежав від того, чи приймають до більшого гурту. Якщо був головний, то він дозволяв або не дозволяв приймати нового.

Отримані матеріали можна систематизувати у вигляді таблиці (див. *табл. 1*).

Під час гри відбувалося опанування нових культурно-знакових кодів. Усі вони характеризуються мотивами набуття особливих умінь. Подібні ігри мають на меті соціалізацію (у тому числі її ритуально-символічне оформлення) дітей як пастухів. Згадаймо хоча б термін «пастушок», яким називали дітей, котрим могли доручити якусь роботу, та в яких суспільний статус був уже суттєво вищий, аніж у дітей молодшого віку [1].

Таблиця 1

Назва гри	Ігрове поле	Спеціальні предмети	Кількість гравців	Стать	Вік
«В ножики»	Коло на землі, очищене від трав'яного покриву	Маленький ніжик, лезо завдовжки до 5 см	Два і більше	Хлопці й дівчата	Від 8–9 років
«Ши[г]ель»	Земля спеціально підготовлена	Маленький ніжик, лезо завдовжки до 5 см	Два і більше	Хлопці й дівчата	Від 8 років
«Ц(Ч)урки»	Ямка	Патик завдовжки 10 см (для удару) і патик (30 см), яким підкидали і били	Два і більше	В основному хлопці	Від 10 років
«Пекар»	Відкрита територія, вільна від перешкод	Патик і бляшанки або менші патички	Два і більше	В основному хлопці	Від 12 років
«Гьондзики»	Коло на землі, викладене камінчиками	Камінчики відшліфовані (розмірами з велику kwasолю)	Два і більше	Дівчата	Від 10 років
«Чикирда»	Ділянка землі з травою	Болото або коров'ячий послід	Більше трьох	Хлопці	Від 10–12 років

Оволодіння цими знаннями під час ігрової практики, безумовно, не кожного робило «спеціалістом». Але вважалося, що пастух знає те, чого не знають інші, до того ж під маскою пастуха найчастіше ховався прадавній культурний герой, який постійно зазнає метаморфоз і має змієборчу сутність [5, с. 15]. Іпостась пастуха давала можливість набути нових властивостей, зазнати перетворень. Образ пастуха був дуже привабливим для тих, хто хотів стати «культурно освіченим» (пройти певний етап соціалізації), оволодіти сакральними знаннями.

Розуміючи під мотивами характерність і особливості поведінки, спробуємо їх виокремити в іграх пастухів. Уже з опрацьованого матеріалу відразу зрозуміло, що в полі діти мали більше можливостей реалізувати свою рухову активність: з'являється більше

ігрового простору, розширюється ігрове поле.

Природні умови та велика кількість пасовищ уможлилювали домашнє тваринництво й птахівництво. Великою допоміжною силою в цьому були діти. Під час випасання худоби влітку діти мали найбільше вільного часу, бо за ними не слідкували батьки, не давали завдань по господарству. Під час випасання діти вигадували різні розваги, щоби робота не була нудною. Сільські українські діти традиційно більше ігрового часу в теплу пору року проводили просто неба. Догляд за худобою для маленьких помічників перетворювався на спілкування з тваринами, тож простий загін птиці в курник або худоби в стійло було для дітей захоплюючою пригодою або грою.

Тісний зв'язок з природою характерний для всіх етнічних дитячих субкуль-

тур соціальної групи селянства. На основі опрацьованих польових досліджень можна стверджувати про регіональну специфіку мотивів пастухівництва в дитячій ігровій культурі с. Сербинів Волочиського району Хмельницької області. Вона чітко простежується в оригінальних іграх або певних варіантах пастуших ігор. Варто зазначити, що в даному селі випасали не лише корів, а й овець, тому тут присутній цілий комплекс елементів пастушої культури, про який повідомляють респонденти, опитані в с. Сербинів, – вони є українцями і проживають у селі якщо не все життя, то значну його частину. Отже, можна простежити особливості пастушої культури на вузько-локальному рівні.

Література

1. *Аксьонова Н.* Ритуально-міфологічна семантика ігор слобожан, пов'язаних з пастухівництвом // Матеріали до української етнології. – К., 2003. – Вип. 3.
2. *Грушевський М.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К. : Либідь, 2006. – 256 с. : ілюстр.
3. *Старков В.* Традиційна ігрова культура населення України. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 402 с.
4. Фразеологічний словник української мови. – К., 1999. – Кн. 1.
5. *Шухевич В.* Гуцульщина. – Л., 1900. – Ч. 1.